

Te whai hua - kia ora!

sorted
in Schools

He Mea Hira te Moni

Ingoa:

NGĀ KAUPAPA A SORTED

KiwiSaver, Te Nama, Ngā Whāinga, Te Whakahaere i
Aku Moni

TAUMATA

1

WHIWHINGA

4

AS91026 (putanga 3)

Pāngarau me te Tauanga

Te whakamahi whakaaro
tau whaitake hei whakaoti
rapanga

Rārangi Upoko

1	Kaupapa Tuatahi: Te mārama ki tō pepa utu.....	04
2	Kaupapa Tuarua: Te hoko i ngā rawa me ngā ratonga.....	17
3	Kaupapa Tuatoru: Te moni taurewa.....	25
4	Kaupapa Tuawhā: Ngā whāinga ahumoni.....	32
5	Kaupapa Tuarima: Ngā rauemi hei āwhina i ngā whakataunga ahumoni.....	39

Nau mai, haere mai!

Nau mai ki te kōwae He Mea Hira te Moni.

Tēnā, āta pānuitia te Aratohu Ākonga mō te tirohanga whānui o te kōwae me te aromatawai i mua i tō tīmata i tēnei Puka Ākonga.

Ko te aronga o tēnei kōwae ko te whakarite rautaki hei āwhina i ngā whakataunga moni i a koe e whiwhi moni ana, e whakapau moni ana, e nama moni ana, e penapena moni ana, e haumi moni ana hoki mā te whakamahi i ngā pūkenga mātauranga tatau. Hei āpitihanga ki te whakapakari i ū pūkenga ahumoni, ko tā tēnei kōwae he āwhina i a koe ki te whakapakari i ngā pūkenga me ngā mātauranga e puta ai tō ihu i te Paerewa Paetae, Taumata Tuatahi, **AS91026 Te whakamahi whakaaro tau whaitake ki te whakaotī rapanga**.

Ko Roimata

Puta noa i tēnei kōwae, ka rongo koe i ētahi o ngā whakataunga moni a tētahi ākonga, a Roimata, e 22 tōna pakeke. E whakangungu ana a Roimata kia tū ai ia hei kaimahi hiko. He pia ia i tēnei wā, nō reira e ako ana ia i a ia e mahi ana.

Ko te tau whakamutunga tēnei o tana whakangungu, ā, kua whakatau ia kia whakarite whare rēti rātou ko ētahi hoa e rua.

He kupu ārahi mō te aromatawai:

I tēnei aromatawai, me āta whakamārama koe i ū whakaaro whaitake.

Arā, me mātua:

- whakaatu koe i ngā tātaitanga i whakamahia e koe
- whakamahi koe i ngā tauākī pāngarau
- whakamārama koe i āu tātaitanga i ia wāhanga.

Ko tā ngā tauira whakautu i tēnei kōwae he whakaatu i ētahi tauira hei whai māu i a koe e whakamārama ana i ū ake whakaaro whaitake i te aromatawai.

Kaupapa Tuatahi:

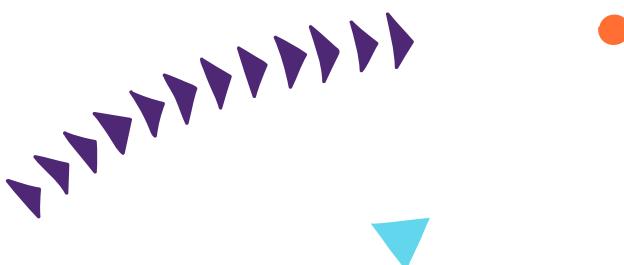
Te mārama ki tō pepa utu

Ngā putanga ako mō te Kaupapa Tuatahi

- Ka mōhio ki ngā āhuatanga o tētahi pepa utu.
- Ka whakamahia ngā mātauranga tatau e hāngai ana ki ngā tātai utu.
- Ka whakamahia ngā mātauranga tatau e hāngai ana ki ngā tangohanga i ngā utu.

Ngā paearu angitu

- Ka taea e au ngā tau ā-ira te whakamahi ki te whakaoti rapanga e hāngai ana ki ngā pāpātanga
- Ka taea e au te panoni ngā hautau, ngā tau ā-ira, me ngā ūrau
- Ka taea e au te ūrau o tētahi nama te tātai
- Ka taea e au ngā tātaitanga moni te whakaawhiwhi ki ngā mati whaiira e rua.

Ngā pepa utu

Ka utungia a Roimata i ia rua wiki. I ia utunga, ka tukuna ki a ia tētahi pepa utu mā te īmēra e whakaatu ana i ana moni whiwhi i ngā wiki e rua ka hori. Ka whakamārama te pepa utu i ngā moni kua tangohia, kua āpitihia rānei ki ana moni whiwhi, e tino mōhio ai ia ki te nui o te moni ka utungia ki tana pūtea pēke i ia rua wiki.

Ka whakaaturia e **tēnei ataata** ngā wāhangā rerekē o ngā pepa utu noa.

Anei te pepa utu o Roimata mō ia rua wiki:

AUAHI TŪROA LTD

Roimata Paerata
16 Rori o Hēmi
Kirikiriroa

Nama Tāke 027-598-412
Tohu Tāke MSL

Ngā rā hararei e wātea ana 7.5 days
Ngā rā māuiui e wātea ana 3.0 days

Te mutunga o te wā utu **01/06/2023**

Te utu ā-tau **\$42,540**

Whakamārama	Te rahi	Te waeine	Te utu i te hāora	Te tapeke	Tēnei utu
Hāora noa	81.00	Ngā hāora	\$20.45	\$1,656.45	
Hāora tuwhene	0.00	Ngā hāora	\$30.68	\$0.00	
Utu Peke					\$1,656.45
Te utu i a koe e whiwhi moni ana (PAYE)					-\$248.63
Te utu hei āwhina i te hunga whara					-\$22.74
Ngā tangohanga pūtea taurewa ākonga					-\$105.14
Kiwisaver 3%					-\$49.08
Utu More					\$1,230.86
Te takoha KiwiSaver a tō kaitukumahi					\$49.08

I te nuinga o te wā, kei ngā pepa utu ēnei āhuatanga - ka nui ake tō ako i ēnei āhuatanga katoa puta noa i te kōwae.

Te nama tāke

He nama tēnei nāu anake, ā, e waru, e iwa rānei ūna nama. He mea hoatu ki a koe e Te Tari Taake (IRD). Ka noho tēnei nama ki ū pepa utu me ū pūrongo KiwiSaver i a koe e mahi ana.

Te utu peke

Te nui o tō moni whiwhi i mua i ngā tangohanga pēnei i te tāke.

Te utu more

Ko te nui o tō moni whiwhi i ia wiki, i ia rua wiki rānei, i muri i ngā tangohanga.

Te utu ā-hāora

Koinei te nui o te moni ka utungia ki a koe mō ia hāora mahi ka mahia e koe.

Ngā hāora mahi

Ko te tapeke tēnei o ngā hāora katoa kua mahia e koe i tēnei wā utu.

Ngā hāora tuwhene

Ko ngā hāora āpiti ēnei i mahia rā e koe i tēnei wā utu. Kei tua ēnei hāora mahi i ērā i whakaaetia i tō kirimana mahi.

Ngā āheinga hararei

He āheinga ū ki ētahi rā hararei i ia tau, ā, ka whakaaturia te maha e wātea ana ki a koe ki tō pepa utu.

Ngā āheinga rā mauiui

He āheinga ū ki ētahi rā māuiui i ia tau, ā, ka utungia koe, ka mutu, ka whakaaturia te kaute o aua rā e wātea ana ki a koe i tō pepa utu.

Ngā tangohanga

Ka tangohia ētahi moni i tō utu peke i mua i te tukuna atu ki a koe. Ko ētahi o ngā tangohanga, ko:

- **Nga tangohanga tāke**
Mō ia tāra ka utua ki a koe, me utu tāke koe. Kei te nui o tō moni whiwhi te nui o tō tāke.
- **Ngā pūtea taurewa ākonga**
He pūtea taurewa te pūtea taurewa ākonga ka hoatu e te kāwanatanga hei āwhina i a koe ki te utu i ū akoranga ka wehe ana koe i te kura tuarua. Ka utu tēnei i ngā whakapaunga pēnei i ngā utu ako, i ngā pukapuka me ngā rauemi ako, tae atu ki ngā utu noho. Ka eke ana tō utu ki tētahi taumata, me tīmata tō whakaea i te moni taurewa.

- **KiwiSaver**

Ko te Kiwisaver tētahi kaupapa haumi tūao nā te kāwanatanga hei āwhina i a koe ki te penapena moni mō te whakatānga. Kei a koe te tikanga mēnā ka penapenahia te 3%, te 4%, te 6%, te 8%, te 10% rānei o tō utu. Ka takoha hoki tō kaitukumahi i te 3%, neke atu rānei, hei āwhina ki te whakatipu i tō pūtea. Kia tuku moni koe mō ngā tau e toru, ka āhei tō whakamahi i ēnei pūtea hei āwhina i a koe ki te hoko i tō kāinga tuatahi.
- **Te utu hei āwhina i te hunga whara**

Ka whakamahia te utu hei āwhina i te hunga whara (ACC) mō ngā mahi kaupare, mō ngā mahi manaaki, mō ngā utu hoki e hāngai ana ki ngā wharanga a te tangata.

 **Me whakaoti te Kaupapa 1,
Hei Mahi 1 i te Puka Whakaharatau
a te Ākonga**

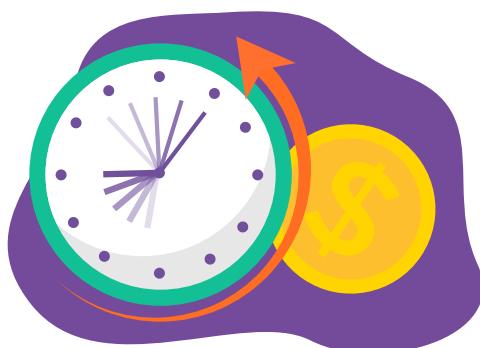

Te whakamahi i ngā pāpātanga utu hei tātai i ngā moni whiwhi

Ko te pāpātanga tētahi whakatairitenga i waenganui i ngā inenga e rua, hei tauira, i te tawhiti o te haere ā-kiromita i te hāora (te tere), i te nui rānei o ngā kakapa a te manawa o te tangata i ia meneti (te mokowhitii). He rite tonu te whakamahia o te kupu 'i ia' mō ngā pāpātanga.

Ko te pāpātanga utu te nui o te moni ka utua ki te tangata mō ā rātou mahi, ā, i te nuinga o te wā, e kīa ana ko te nui o ngā tāra ka utua i ia hāora mahi.

Ki te mōhio koe ki te nui o te utu o te tangata i ia hāora, ka tāea e koe te tātai te nui o te moni ka utua ki a rātou i te roanga ake o tētahi wā.

He kupu ārahi mō te aromatawai:

He mea nui te tika o te tuhi i ngā tauākī pāngarau i tō aromatawai. Nō reira, me mātua whakamahi koe i ngā tohu pāngarau me te reo ā-tuhi hei whakamārama i āu tātaitanga.

Ka whakamahi ana koe i te moni, me tuhi e koe te tohu moni (\$), me te tuhi i ngā mati whaiira e rua i tō whakautu.

Hei tauira, ki te puta i tō tātaitai te whakautu 73.2, me \$73.20 rawa te tuhi.

Hei tauira:

Ko te \$20.45 i ia hāora te pāpātanga utu o Roimata. Kei te hiahia mōhio ia ki te nui o tana moni whiwhi i mua i te tāke me ngā tangohanga mēnā ka 32 hāora ia e mahi ana i tētahi wiki.

Te whakautu:

$$1 \text{ hāora} : \$20.45$$

$$32 \text{ hāora} : x$$

$$x = \$20.45 \times 32$$

$$x = \$654.40$$

Ka āhei koe ki te whakamahi i tēnei tukanga, ahakoa tauoti, ahakoa hautau, ahakoa tau ā-ira rānei.

Te panoni i ngā hautau, i ngā tau ā-ira me ngā ūrau

Ka āhei te tuhi i ngā tau ki ngā momo āhua rerekē, hei tauira, ka āhei te tuhi i te haurua hei hautau ($\frac{1}{2}$), hei tau ā-ira (0.5), hei ūrau rānei (0.5).

He pūkenga whaitake te panoni i ngā hautau, i ngā tau ā-ira me ngā ūrau e āhei ai tō whakamahi i ngā momo āhua tau e pai ana ki a koe.

Te panoni i te hautau me te tau ā-ira

E panonitia ai te hautau hei tau ā-ira, whakawehea te taurunga o te hautau ki te tauraro o te hautau.

Hei tauira:

E panonitia ai te $\frac{3}{4}$ ki tētahi tau ā-ira, whakawehea te 3 ki te 4.

$$3 \div 4 = 0.75$$

E panonitia ai te tau ā-ira hei hautau, me mātua mōhio koe ki te uara tū me te whakarūnā i ngā hautau.

Hei tauira:

$$0.425 = \frac{425}{1000} = \frac{17}{40}$$

Mātakina **te ataata a Khan Academy** mō te tuhi i te tau ā-ira hei hautau, ki te hiahia āwhina, whakaharatau rānei koe.

Te panoni i ngā tau ā-ira me ngā ōrau

E panonitia ai te tau ā-ira hei ōrau, whakareatia te tau ā-ira ki te 100.
Kei wareware te kuhu i te tohu ōrau! (%)

Hei tauira:

$$0.75 \times 100 = 75$$

$$0.75 = 75\%$$

E panonitia ai te ōrau hei tau ā-ira, whakawehea ki te 100, ka tangohia ai te tohu ōrau.

Hei tauira:

$$2.5\% = 2.5 \div 100 = 0.025$$

Te panoni i ngā ōrau me ngā hautau

E panonitia ai te ōrau hei hautau, tuhia te ōrau ki runga ake i te 100, ka whakarūnāhia ai.

Hei tauira:

$$66\% = \frac{66}{100} = \frac{33}{50}$$

E panonitia ai te hautau hei ūrāu, tuatahi rā, panonitia te hautau hei tau ā-ira, ka whakareatia ai te otinga ki te 100, ka āpitihia ai te tohu ūrāu (%).

Hei tauira:

$$\begin{aligned}\frac{2}{5} &= 2 \div 5 = 0.4 \\ 0.4 \times 100 &= 40 \\ 0.4 &= 40\%\end{aligned}$$

↗ Me whakaoti te Kaupapa 1,
Hei Mahi 2 i te Puka Whakaharatau
a te Ākonga

Ngā tauira

- a. Ka hia te nui o te moni whiwhi a Roimata i mua i te tāke me ngā tangohanga mēnā ka $\frac{3}{4}$ hāora te roa ake o ana hāora mahi?

Te whakautu:

Te utu mō te hāora kotahi:
\$20.45

Te utu mō te $\frac{3}{4}$ hāora : x

$$x : 3 \div 4 \times \$20.45$$

$$x : \$15.34$$

- b. Ka hia te nui o te moni whiwhi a Roimata i mua i te tāke me ngā tangohanga mēnā ka 16.25 ana hāora mahi?

Te whakautu:

Te utu mō te hāora kotahi:
\$20.45

Te utu mō ngā hāora 16.25 : x

$$x : 16.25 \times \$20.45$$

$$x : \$332.31$$

Ngā pāpātanga utu āpiti

I ētahi wā ka āhei te whiwhi i ētahi pāpātanga utu nui ake. Ko tētahi tauira, ko te mahi i ngā rā whakatā ā-ture, pēnei i te rā ANZAC me te Rā o te Hunga Mahi (*Labour Day*) rānei. E ai ki te ture, mēnā me mātua mahi koe i ngā rā whakatā ā-ture, me "kotahi me te haurua" te utu a tō kaitukumahi i a koe. Nō reira, ka 1.5 te nui ake o tō utu ā-hāora, tēnā i ngā ngā utu o ia rā.

Hei tauira:

Ka tono te kaitukumahi o Roimata's kia mahi ia i te Rā Tau Hou Pākehā. Ko tana pāpātanga utu o ia rā, ko te \$20.45 i ia hāora. Ka hia te nui o tana moni whiwhi mēnā ka 8 hāora ia e mahi ana, ā, ka kotahi me te haurua te nui o tana utu ā-hāora?

Te whakautu:

Te pāpātanga utu i ngā rā whakatā ā-ture: \$20.45 x 1.5
(He rite te 1.5 ki te kotahi hāora me te haurua)

: \$30.68

Te utu mō ngā hāora e 8 = x

$$x = \$30.68 \times 8$$

$$x = \$245.44$$

Ngā tangohanga utu

Kāore e ūrite ana te "utu peke", te "moni whiwhi peke" rānei (te tapeke o tana utu i ia rua wiki) a Roimata ki tana "utu more", arā, ko te tapeke o ngā moni whiwhi ka utua ki tana pūtea pēke. Ko tētahi take i pēnei ai, ka utu tika a Roimata i ana tāke mai i tana moni whiwhi.

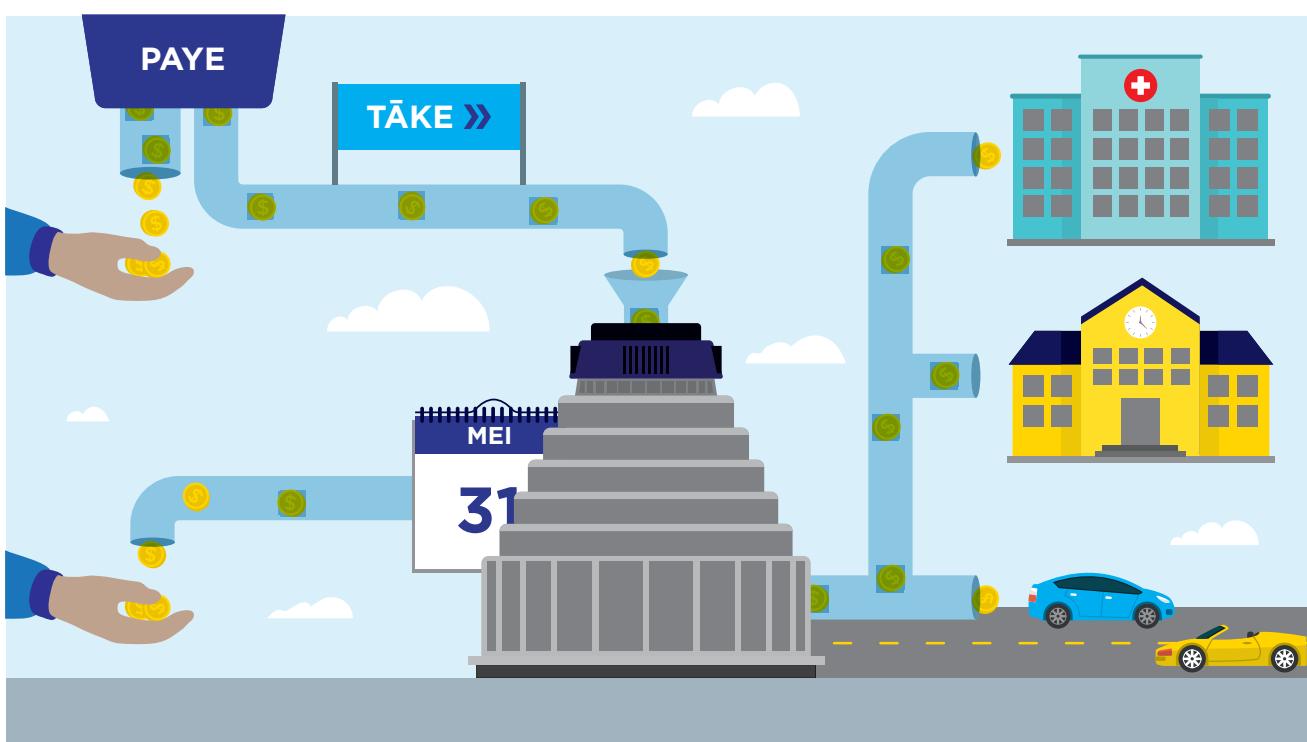
Ngā tāke

Ko te tāke te moni ka utungia e ngā tāngata o Aotearoa ki te kāwanatanga, ā, he nui ngā momo tāke rerekē. Ka utungia e ā tātou tāke ngā mea pēnei i:

- ngā tari kāwanatanga e āwhina ana i te tangata

- te tautoko i ngā ratonga whawhati tata pēnei i ngā pirihimana, i ngā kaipatu ahi, i te rapa taiwhenua, me ngā waka tūroro
- ngā ratonga tūmatanui pēnei i ngā hōhipera me ngā kura
- ngā utu ā-tau o ngā kaimahi kāwanatanga
- te waihanga me te whakapai i ngā huarahi matua me ētahi atu rori nunui
- ngā wāhi tūmatanui, ngā pāka, me ngā wāhi whāomoomo.

Mō ia tāra ka utungia ki a koe, me utu e koe tētahi wāhanga ki te kāwanatanga. Ko te tāke moni whiwhi tēnei.

Te utu i a koe e whiwhi moni ana (PAYE)

He pūnaha tāke te *utu i a koe e whiwhi moni ana* (PAYE) e tango aunoa ana i ngā tāke i ngā utu o te tangata. He mea kohi tēnei moni mā te kāwanatanga e Te Tari Taake (IRD). I ia wā utu, ka tātaitia, ka tangohia hoki e tō kaitukumahi te PAYE i tō utu. Ka ngāwari ake te utu i ō tāke mā te PAYE - ki te kore tēnei pūnaha, kua mate te tangata ki te tāpui i ēnei moni, puta noa i te tau. Ka whakaaturia e tō pepa utu te nui o te tāke kua tangohia i tō utu.

Ngā pāpātanga tāke moni whiwhi

E hāngai ana te nui o tō tāke moni whiwhi ki te nui o tō utu. Ka nui ake ana tō utu, ka nui ake tō pāpātanga tāke. Ka iti iho tō utu, ka iti iho tō pāpātanga tāke.

Kia mōhio mai koe: Ka paku rerekē ngā tikanga o ētahi kupu pāngarau i te tikanga ka whakamahia i te ao o ia rā. Kātahi anō tātou ka ako ko te 'pāpātanga' te whakatairitenga o ngā inenga e rua. Engari he rerekē ngā pāpātanga tāke - ko te ūrau tēnei o te tāke ka utungia e koe mō ia tāra ka utungia ki a koe.

Ngā pāpātanga tāke o Aotearoa (e ai ki ngā pāpātanga o Āperira 2021)

Rārangi	Mō ia tāra o tō moni whiwhi	Te pāpātanga tāke moni whiwhi
A	Atu ki te \$14,000	10.5%
B	Atu i te \$14,000 ki te \$48,000	17.5%
C	Atu i te \$48,000 ki te \$70,000	30%
D	Atu i te \$70,000 ki te \$180,000	33%
E	I tua atu i te \$180,000	39%

Te puna: Te Tari Taake

Te tātai i te ūrau o tētahi kaute

E tātaitia ai te tāke moni whiwhi, me mōhio koe ki te tātai i te ūrau o tētahi kaute. He nui ngā rautaki rerekē e tutuki ai tēnei. Anei tētahi:

E panonitia ai te ūrau hei tau ā-ira, whakawehēa ki te 100, ka whakarea ai i te otinga ki taua kaute.

Kimihia te 33% o te \$2,800

Te whakautu:

$$\left(\frac{33}{100} \right) \times \$2,800 = \$924$$

Ka āhei tō whakamahi i tēnei rautaki ahakoa te ūrau, hei tauira:

Kimihia te 2.5% o te \$72,000

$$\left(\frac{2.5}{100} \right) \times \$72,000 = \$1,800$$

Kimihia te 0.75% o te \$8,000

$$\left(\frac{.75}{100} \right) \times \$8,000 = \$60$$

E tātaitia ai te nui o te tāke moni whiwhi me utu rā koe, me mōhio koe ki tō utu ā-tau. Ka whakaweha tēnei utu ā-tau ki ngā wāhanga rerekē, ā, he motuhake te tātai i te tāke ka utua mō ia wāhanga. Ka whakaaturia e te tūtohi tāke moni whiwhi o runga ngā wāhanga tāke rerekē.

Hei tauira:

E \$58,900 te moni whiwhi o te tungāne o Roimata, o Jack, i ia tau. E hiahia ana ia ki te tātai i tana tāke moni whiwhi. E taea ai tēnei, ka tīmata ia ki raro o te tūtohi o ngā pāpātanga tāke moni whiwhi, ka piki whakarunga ai:

Ngā rārangi D me te E: Kāore te moni whiwhi a Jack i nui ake i te \$70,000, nō reira kāore he take o te aro atu ki ngā rārangi e rua nei.

Te rārangi C: Ka tātaitia e Jack te nui o tana moni whiwhi, atu i te \$48,000:

$$\$58,900 - \$48,000 = \$10,900.$$

Ko te 30% o tēnei moni whiwhi te nui o te tāke me utu e Jack:

$$\begin{aligned} & 30\% \text{ o te } \$10,900 \\ & = 0.3 \times \$10,900 \\ & = \$3,270. \end{aligned}$$

Te rārangi B: Ka tātai a Jack e hia te nui o tana moni whiwhi kei waenganui i te \$14,000 me te \$48,000:

$$\$48,000 - \$14,000 = \$34,000$$

Ko te 17.5% o tēnei moni whiwhi te nui o te tāke me utu e Jack:

$$\begin{aligned} & 17.5\% \text{ o te } \$34,000 \\ & = 0.175 \times \$34,000 \\ & = \$5,950. \end{aligned}$$

Te rārangi A: Me utu e Jack te 10.5% o te \$14,000 tuatahi o tana moni whiwhi hei tāke:

$$\begin{aligned}
 & 10.5\% \text{ o te } \$14,000 \\
 & = 0.105 \times \$14,000 \\
 & = \$1,470.
 \end{aligned}$$

Ko te tapeke o te tāke moni whiwhi me utu e Jack, ko te:

$$\$3,270 + \$5,950 + \$1,470 = \$10,690$$

Ko tētahi atu pūkenga pai ko te āhei ki te tātai i te ūrau o tētahi kaute mai i te ūrau o tētahi atu. E taea ai tēnei, me whakawehi e koe ngā nama e rua, ka whakareatia ai ki te 100.

Hei tauira:

Ka hia ūrau o te moni whiwhi a Jack me utu e ia hei tāke moni whiwhi?

$$\begin{aligned}
 & \left(\frac{\text{tāke moni whiwhi}}{\text{tapeke moni whiwhi}} \right) \times 100\% \\
 & = \left(\frac{\$10,690}{\$58,900} \right) \times 100 \\
 & = 0.181494 \times 100 \\
 & = 18.1
 \end{aligned}$$

Ka utua e Jack te 18.1% o tana utu ā-tau hei tāke moni whiwhi PAYE.

He kupu ārahi mō te aromatawai:

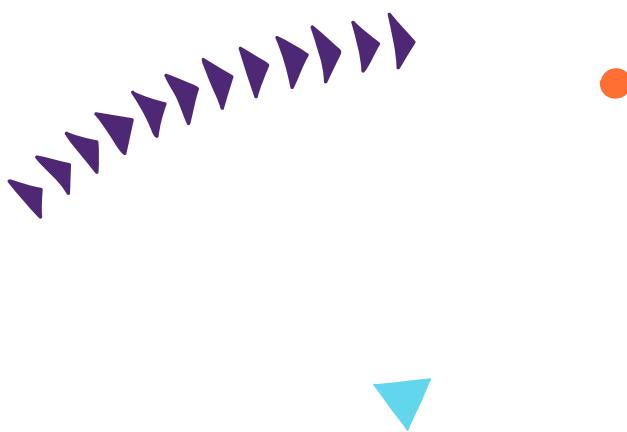
I a koe e tātai ana i tētahi rapanga he nui ūna wāhanga, tuhia ngā wāhanga katoa ki tētahi rārangī kotahi, ka tuhi ai i te wāhanga e whai ana ki te rārangī o raro iho. Ka āwhina tēnei i a koe ki te āta whakamārama me te whakapoto i ū whakaaro. He āwhina hoki tēnei i a koe, kei hē te rerenga pāngarau, ā, i ētahi wā ka pērā mēnā ka tuhia katoatia ngā tātaitanga ki te rārangī kotahi.

Kei wareware, e tutuki ai ngā herenga o tēnei paerewa, he mea nui te whakamārama ā-kupu i te whakautu - kāore e mātua i ngā tātaitanga anake. E Kaiaka ai, e Kairangi rānei ai tō māka, me hono koe i ū whakautu ki te horopaki o taua āhuatanga rā.

 **Me whakaoti te Kaupapa 1,
Hei Mahi 3-4 i te Puka
Whakaharatau a te Ākonga**

I mua i tō koke ki te Kaupapa Tuarua, kei te mārama rānei koe ki:

- te whakamahi i ngā pāpātanga utu hei tātai i ngā moni whiwhi
- te panoni i ngā hautau, i ngā tau ā-ira, me ngā ūrau
- te tātai i ngā hāora tuwhene
- te whiriwhiri i te PAYE o te tangata e ai ki tana utu ā-tau.

Kaupapa Tuarua:

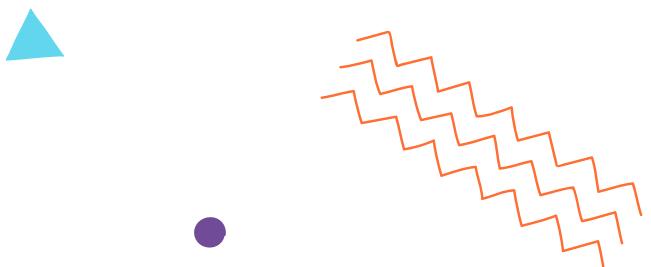
Te hoko i ngā rawa me ngā ratonga

Ngā putanga ako mō te Kaupapa Tuarua

- Ka mōhio ki te tāpiri me te tango i te tāke hokohoko.
- Ka mōhio ki te whakamahi i ngā ōwehenga hei whakawehe i tētahi nama.

Ngā paearu angitu

- Ka taea e au te tāke hokohoko te tāpiri, te tango rānei i tētahi nama.
- Ka taea e au tētahi nama te whakawehe e ai ki tētahi ōwehenga.

Ka aro tēnei kaupapa ki ētahi o ngā pāngarau o te hoko i ngā rawa me ngā ratonga.

E hāngai ana tēnei ki te whakamahinga o ngā kāri taurewa me te hoko harangotengote hei utu i ētahi hautaonga kāore e taea ana e koe te utu tika atu i taua wā.

Ko ngā **rawa** ngā mea ka hokona e koe, mai i ngā mea iti pēnei i ngā kākahu, i tētahi ipu Marmite rānei, tae atu ki ngā rawa nui pēnei i te rorohiko, i te waka, i te pākatio rānei.

Ko ngā **ratonga** ngā mahi ka whakaratoa e ētahi atu tāngata, hei tauira, pēnei i tētahi rata niho e whakatikatika ana i tētahi puare i ō niho, he tangata rānei e tapahi ana i ō makawe.

Te tāke hokohoko (GST)

Ko te tāke hokohoko (GST) tētahi tāke me utu e koe i ngā rawa me ngā ratonga ka hokona e koe. I Aotearoa nei, 15% te nui o te tāke hokohoko i tēnei wā.

Kua āpitihia kētia te tāke hokohoko ki te utu o te nuinga o ngā mea ka hokona e koe, nō reira kāore pea koe e mōhio e utu tāke ana koe i a koe e hokohoko ana. Heoi, i te nuinga o te wā, ka whakatairangahia ngā ratonga hei "whai tāke hokohoko", hei "tāke hokohoko kore" rānei.

Ko te tikanga o te whai tāke hokohoko (ka whakarāpopotohia i te nuinga o te wā ki te "incl. GST", ki te "GST inc." rānei), kua āpitihia kētia te tāke hokohoko ki te utu.

Ko te tikanga o te tāke hokohoko kore (ka whakarāpopotohia i te nuinga o te wā ki te "excl. GST", ki te "GST exc." rānei), kāore anō te tāke hokohoko kia āpitihia ki te utu. Ka 15% te nui ake o te utu ka utua e koe.

Mātakina te ataata tāke hokohoko a Te Whai Hua - Kia Ora! ki te ako i ētahi kōrero anō.

Ngā tātaitanga tāke hokohoko

Mō te wāhi ki te tāke hokohoko, e rua ngā mea me taea rawatia e koe te tātai.

A: Te tātai i te utu whai tāke hokohoko me te utu tāke hokohoko kore o tētahi rawa, o tētahi ratonga rānei.

E kitea ai te utu whai tāke hokohoko o tētahi rawa, o tētahi ratonga rānei, me āpitī koe i te 15% ki te utu tāke hokohoko kore. Anei ētahi rautaki e rua hei whakamahi māu e tutuki ai tēnei: te rautaki hātepe-rua, me te rautaki hātepe-kotahi.

Hei tauira:

He aha te utu whai tāke hokohoko o tētahi kutinga makawe, mēnā he \$65.00 te utu tāke hokohoko kore?

Te rautaki hātepe-rua

Wāhanga 1: Kimihia te 15% o te utu tāke hokohoko kore:

$$\left(\frac{15}{100} \right) \times \$65 = \$9.75$$

Koinei te tāke hokohoko.

Wāhanga 2: Tāpirihia tō whakautu ki te utu tāke hokohoko kore:

$$\$65.00 + \$9.75 = \$74.75$$

Te rautaki hātepe-kotahi

Me mōhio rawa ki ngā ūrau me ngā tau ā-ira i tēnei rautaki hātepe kotahi.

Ki te tuhia te 15% hei tau ā-ira, ka 0.15.

Ki te hiahia koe kia 15% te pikitanga ake o tētahi mea i tētahi mahi kotahi, ka āhei tō whakarea ki te 1.15. Ka puta ko te utu tūturu me te āpitihanga o te 15%.

$$\text{Utu tāke hokohoko kore} \times 1.15 = \text{Utu whai tāke hokohoko}$$

$$\$65.00 \times 1.15 = \$74.75$$

Mā te mōhio ki ngā mahi pāngarau e hāngai ana ki te rautaki hātepe-kotahi e āwhinatia ai koe ki te maumahara ki te āhua o te tātai i te utu tāke hokohoko kore o tētahi rawa, o tētahi ratonga rānei, ā, ka whakamāramatia tēnei ki raro iho nei. E tino whai pānga ana tētahi ki tētahi.

He kupu ārahi mō te aromatawai:

Me āta pānui koe i ngā kōrero o te tūmahi, inarā ka tautohuā mēnā rānei kua āpitihia, kāore rānei i āpitihia te tāke hokohoko ki tētahi kaute. I ētahi wā, ka tuhia te kaute tāke hokohoko kore hei GST (exc), ā, ka GST (inc) te tuhia o te kaute whai tāke hokohoko.

B: Te tātai i te utu tāke hokohoko kore o tētahi rawa, o tētahi ratonga rānei.

E tātaitia ai te utu tāke hokohoko kore o tētahi rawa, o tētahi ratonga rānei, me whai te rautaki hātepe-kotahi, engari me hoki whakamuri.

Hei tauira:

E 15% ai te pikinga utu o te \$65 mā te whakamahi i te rautaki hātepe-kotahi, whakareatia te \$65 ki te 1.15, ka puta ai ko te \$74.75.

E kitea ai te nui o te tāke hokohoko kore, ka whakaweha te \$74.75 ki te 1.15.

$$\$74.75 \div 1.15 = \$65$$

He aha tātou i kore ai e āhei ki te whakamahi i te rautaki hātepe-rua?

Ko tētahi hapa e kaha kitea ana i te wā ka tangohia te tāke hokohoko i te utu o tētahi rawa, o tētahi ratonga rānei, ko te rapu i te 15% o te utu whai tāke hokohoko, kātahi ka tangohia tēnei i te kaute e kitea ai te utu tāke hokohoko kore. Ahakoa te pai o tēnā whakaaro, kāore e puta te whakautu tika. Ko te take, kāore te 15% o te kaute whai tāke hokohoko e ūrite ana ki te 15% o te kaute tāke hokohoko kore.

Kia tūhuratia tēnei mā tētahi tauira.

Hei tauira:

E \$40 i ia hāora te utu whai tāke hokohoko a tētahi kaikuti pātītī.

Ko te tāke hokohoko ko te 15% o te \$40, arā, ko te $0.15 \times \$40 = \6 .

Nō reira, ko te utu whai tāke hokohoko, ko te $\$40 + \$6 = \$46$.

Nō reira, kia tātaitia te 15% o te \$46:

$$\text{Ko te } 15\% \text{ o te } 46, \text{ ko te } 0.15 \times \$46 = \$6.90$$

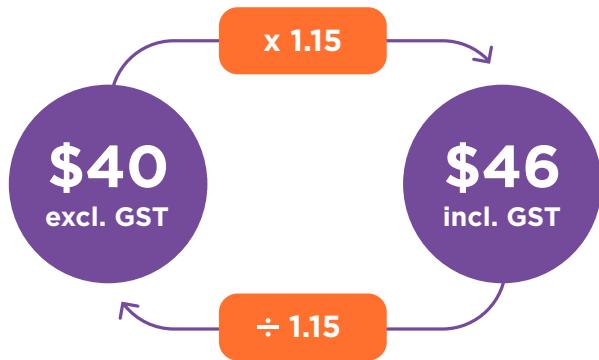
E kite ana koe, e 90 hēneti te nui ake o te \$6.90 i te \$6 i tāpirihia rā ki te utu tāke hokohoko kore. Ki te tangohia e tātou te \$6.90 i te utu whai tāke hokohoko, ka hē te whakautu:

$$\$46 - \$6.90 = \$39.10.$$

E kite nei koe, kua nui rawa te tangohia. I tōna tikanga, ko te \$40 te whakautu tika.

E whakaatu ana tēnei hoahoa i te whanaungatanga i waenganui i te rautaki hātepe-kotahi o te tāpiri i te tāke hokohoko, me te rautaki hātepe-kotahi o te tango i te tāke hokohoko.

Ki te whakaweha ki te 1.15, ka whakakorea te hua o te āpiti i te 15% mā te whakarea ki te 1.15.

He kupu ārahi mō te aromatawai:

E puta ai tō ihu i tēnei aromatawai, me kōwhiri e koe, ka whakamahi ai hoki i ngā rautaki tatau e toru, neke atu rānei.

Ko tētahi o ngā rautaki e whakaaetia ana ko te whakanui, ko te whakaiti rānei i ngā ūrau pēnei i te utu tāke hokohoko kore me te utu whai tāke hokohoko.

Ka kite ana koe i te utu tāke hokohoko kore o tētahi mea, ka āhei tō whakamahi i tēnei hei tātai i te tāke hokohoko o tētahi utu whai tāke hokohoko.

Hei tauira:

Ko te \$167.35 te utu whai tāke hokohoko ka utua e Roimata ki tētahi kaiaka mīhini. E hia te nui o te tāke hokohoko i utungia e ia?

Te whakautu:

Te utu tāke hokohoko kore:

$$\$167.35 \div 1.15 = \$145.52$$

Ko te tāke hokohoko i utua ko te rerekētanga i waenganui i te utu whai tāke hokohoko me te utu tāke hokohoko kore:

$$\$167.35 - \$145.52 = \$21.83$$

Kia mōhio mai koe: Ko tētahi atu huarahi hei whakaoti i tēnei rapanga ko te rapu i te 15% o te utu tāke hokohoko kore:

$$0.15 \times \$145.52 = \$21.83$$

Me whakaoti te Kaupapa 2, Hei Mahi 1 i te Puka Whakaharatau a te Ākonga

Te whakamahi i ngā ōwehenga hei wehewehe i ngā utu

I a koe e noho ana ki tētahi whare rēti, i ētahi wā me pāhikahika te wehewehe o ngā utu i waenganui i ētahi.

Hei tauira:

Ka whakatau a Roimata me ūna hoa noho kia whakawehea te utu o te kaiwhakarite whare (\$125) e ai ki te ōwehenga o te rēti e utungia ana e tēnā, e tēnā.

Ka \$210 te utu a Roimata i ia wiki, ā, ka \$300 te utu a ūna hoanoho, tokorua rāua, ā, ka \$150 ki tēnā, ki tēnā.

Ka āhei te tuhi i tēnei hei ōwehenga: **210:150:150**

Ka āhei te whakarūnā i ngā ōwehenga mā te whakawehe (mā te whakarea rānei) i ia kaute ki tētahi tauwehe pātahi. Ka ngāwari ake te whakamahi i ēnei ki te pērā koe. Ka tauoti te āhua o te **ōwehenga rūnā, kāore** e tau ā-ira, e hautau rānei te āhua.

Hei tauira:

Whakarūnāhia te 210:150:150

= 21:15:15 (ka whakawehea ia tau ki te 10)

= 7:5:5 (ka whakawehea ia tau ki te 3)

E \$125 ana te utu o te kaiwhakarite whare. Ka āhei a Roimata me ūna hoanoho ki te tātai i te utu a tēnā, a tēnā, mā te whai i tēnei rautaki e whai nei:

Wāhanga tuatahi: Tāpihiria ngā tau katoa e mōhiotia ai te nui o ngā wāhanga.

$$7 + 5 + 5 = 17$$

Wāhanga tuarua: Whakawehea te tapeke ki ngā wāhanga e pēnei nei te maha.

$$125 \div 17 = 7.3529411 \text{ (kaua e whakaawhiwhi i tēnei wā)}$$

He kupu ārahi mō te aromatawai:

I a koe e whakaoti ana i tētahi rapanga e nui ana ngā wāhanga, kaua e whakaawhiwhi i ngā whakautu kia tae rā anō koe ki te wāhanga whakamutunga.

Wāhanga tuatoru: Whakareatia tēnei nama ki ngā wāhanga o ia tangata.

Te wāhanga ki a Roimata

$$7 \times \$7.3529411 = \$51.47$$

Te wāhanga kī ōna hoa noho

$$5 \times \$7.3529411 = \$36.76$$

E ai ki te ūwehenga 7:5:5, me **\\$51.47** te utu a Roimata, ā,
me **\\$36.76** te utu a tēnā, a tēnā hoa noho.

Ahakoa kāore mātou i whakaawhiwhi kia tae rā anō ki te wāhanga whakamutunga, kāore tonu i \\$125 te otinga whakamutunga ($\$51.47 + \$36.76 \times 2 = \$124.99$). Ka kotahi hēneti te nui ake o te utu a tētahi.

Ngā ūwehenga me ngā pāpātanga - he aha te rerekētanga?

Ko tā te ūwehenga he whakatairite i ngā kaute e rua, neke atu rānei o ngā momo mea ūrite, hei tauira, ko te ūwehenga o te wai māori (ka inehia ki te mls) ki te waireka (ka inehia hoki ki te mls) mō tētahi ranunga inu. He momo ūwehenga motuhake ngā pāpātanga e whakatairite ana i ngā momo inenga rerekē, pēnei i te utu ā-hāora (te \$ me te wā).

Te whakamahi hautau hei whakaoti i ngā rapanga ūwehenga

Ka āhei hoki ki te whakaoti i te rapanga mā ngā hautau:

Hei tauira:

Ko te \\$510 te tapeke o te rēti.

Ko te hautau o te utu a Roimata i te rēti ko te $\frac{210}{510}$.

Ka $\frac{150}{510}$ te utu a tēnā, a tēnā o ōna hoa noho.

O te \\$125, ko te utu a tēnā, a tēnā, ko te:

$$\text{Roimata: } \frac{210}{510} \times \$125 = \$51.47$$

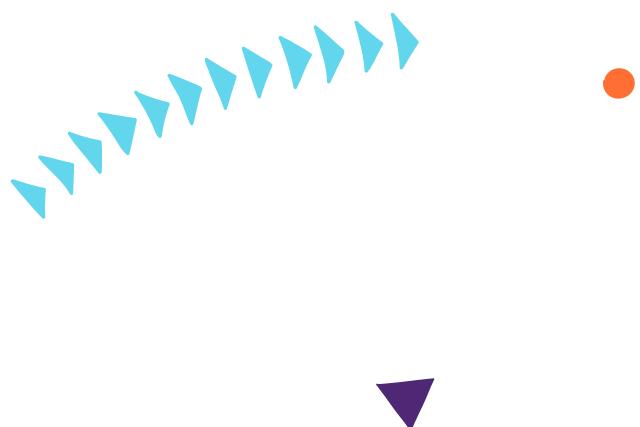
Tēnā me tēnā o te tokorua:

$$\frac{150}{510} \times \$125 = \$36.76$$

 Me whakaoti te Kaupapa 2,
Hei Mahi 2 i te Puka Whakaharatau
a te Ākonga

I mua i tō koke ki te Kaupapa Tuatoru, kei te mārama rānei koe ki:

- te tātai i te utu whai tāke hokohoko
- te tātai i te utu tāke hokohoko kore
- te rapu i te tāke hokohoko o tētahi utu
- te wehewehe i ngā utu mā te whakamahi ūwehenga.

Kaupapa Tuatoru:

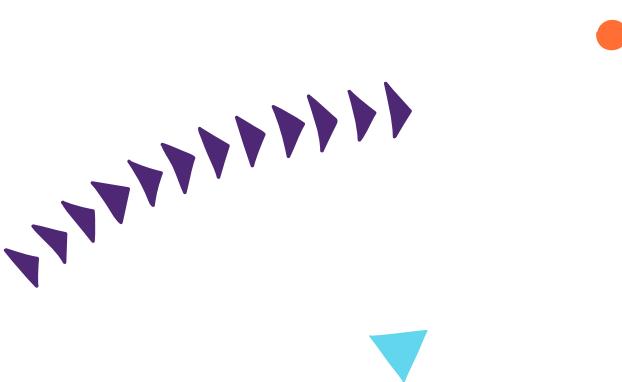
Te moni taurewa

Ngā putanga ako mō te Kaupapa Tuatoru

- Ka mārama ki te huamoni me ngā utu e hāngai ana ki ngā kāri taurewa me te hoko harangotengote.
- Ka mōhio ki te whakamahi i ngā ūrau hei tātai i te tapeke o tētahi pūtea taurewa.
- Ka mārama ki ngā utu whakaea pūtea taurewa ākonga.
- Ka mārama ki te raupapa paheko tika (BEMA).

Ngā paearu angitu

- Ka taea e au te huamoni tūpā te tātai.
- Ka taea e au te panonitanga ūrau te tātai.
- Ka taea e au te BEMA te whakamahi ki te whakaoti rapanga.

Kāore e pai ki te tangata te noho nama, ahakoa nama ahumoni, noho nama rānei ki tētahi tangata.

Heoi, ka kōrero ana tātou mō te moni, e pai ana te nama mēnā e whakamahia ana tērā moni taurewa hei hoko i tētahi mea, ka nui ake tōna wāriu i roto i te wā. Ko ētahi tauira o te moni taurewa pai ko te utu i ū akoranga, ko te hoko rānei i tētahi whare.

Te moni taurewa me te nama

I ētahi wā e mate ana tātou (e hiahia ana rānei te ngākau) ki tētahi mea, engari kāore e rahi ngā moni. Ko te ture whānui e kī ana, ko te painga atu mēnā ka penapena koe i ū moni e pai ai tō utu i aua mea rā i mua i tō hoko, inarā he hiahia noa iho, ā, ehara i te matea. Engari, mēnā kua raru te pākatio, me whai waka rawa rānei tātou e pai ai tā tātou whiwhi mahi, ā, kāore ā tātou pūtea penapena hei utu i aua mea rā, ka mate pea tātou ki te tono moni taurewa.

Ko te moni taurewa he whakamahi i ngā moni a tētahi atu ki te hoko i tētahi mea, ā, e kī taurangi ana koe ka whakae koe i tērā nama ki te tangata, ki te whakahaere rānei ā tōna wā. Ka ūpaki pea te tono moni taurewa, pēnei i te tono i te \$5 i tō hoa hei utu i te pahi, he tono ūkawa rānei, pēnei i te tono i te \$5,000 i te pēke hei hoko i tētahi waka.

Te nama

Ko te nama tētahi moni me whakahoki e koe ki tētahi atu. Hei tauira, ki te tono moni taurewa koe i tētahi o tō whānau, i te pēke, i tētahi kamupene moni taurewa rānei, e noho nama ana koe. Kāore te nama e ahu noa mai i ū hokonga. Mēnā ka āpitihia e te pūtea pēke he huamoni, he utu rānei mō te tono moni taurewa, ka āpitihia tērā huamoni ki tō nama.

Te moni taurewa

He huarahi te moni taurewa e hokona ai ngā rawa, ngā ratonga hoki, ā, ka whakaea i aua nama ā tōna wā. Ka whakamahi ana koe i te kāri taurewa, e whakapau ana koe i ngā moni kāore i a koe. Mēnā he kāri taurewa tāu, ka tukuna e te pēke he moni taurewa ki a koe, atu ki te maha o te moni kua whakaaetia. Me mātua whakaea koe i tērā nama i roto i te wā ka whakaritea, i te nuinga o te wā ko te mutunga o te marama, ki te kore ka āpitihia he huamoni ki tō nama.

He mea nui kia maumahara koe, ka hoko ana koe me ngā moni taurewa, ka noho nama koe. Ki te whakamahia tō kāri taurewa ki te hoko i tētahi mea e \$120 te utu, ka \$120 te nui o tō nama.

Ataata: Moni Taurewa me te Nama

Ahakoa he rongoā wawe te moni taurewa, ka tino whakararu pea te nama i ō pūtea. Ka pērā rawa ka tono moni taurewa ana koe hei utu i ngā hautaonga me ngā ratonga ka heke ūna wāriu i muri i tō hokonga, pēnei i te pouaka whakaata, i te pūrere kēmu, i tētahi hararei rānei. Ehara i te mea e kino ana ēnei, engari ki te whakamahia te moni taurewa hei utu i ērā, ka raru pea koe ā tōna wā mēnā ka roa koe e whakaea ana i tērā nama. Ka mate koe ki te utu i te huamoni me ngā utu āpitī, me te aha ka kore koe e koke whakamua me ō pūtea, ka tōmuri kē pea.

Ko ngā utu e hāngai ana ki ngā moni taurewa i te nuinga o te wā ko:

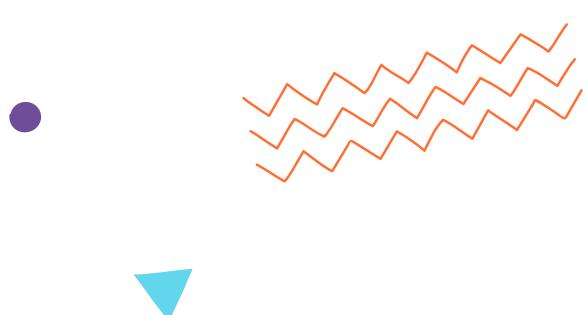
- ngā pāpātanga huamoni – te nui o te huamoni ka āpitihia ki tō moni taurewa hei utu māu
- ngā utu – he utu whakarite tā ētahi kaitaurewa moni i te wā ka whakaritea tō moni taurewa
- ngā whiunga – he whiunga tō ētahi moni taurewa ki te kore koe e utu i tētahi utu whakaea.

E kitea ai te moni taurewa pai katoa māu, me mātua mōhio koe ki ngā utu me ngā pāpātanga huamoni. I mua i tō tono moni taurewa, he mea nui te tāpiri katoa i ngā utu me te titiro ki te roa o te wā kia ea rā anō tō nama.

Hei tauira:

I te whiwhinga o Roimata i tana kāri taurewa tuatahi, i whakamahia e ia te kāri hei hoko taputapu mō tāna akoranga. I taua wā rā, i tino rawe tēnei whakaaro, engari i muri tata iho ka kite ia i te uaua o te whakaea nama. I tere pikī te huamoni me ngā utu me utu e ia i ia marama. Ināianei, kua ea tana nama, ā, ka ngana a Roimata kia whakamahia anake tana kāri mō ngā utu ā-ipurangi ka taea e ia te utu.

Te hoko harangotengote

I ētahi wā ka whakaae ngā toa e hoko ana i ngā mea nunui, pēnei i ngā mīhini horoi kākahu me ngā pouaka whakaata, ki te hoko harangotengote. Ki te hoko harangotengote koe i tētahi mea, ka āhei tō whakahoki i taua mea rā ki te kāinga, me te whakamahi, i a koe e utu tonu ana i tērā nama. Ka āhua māmā pea te hoko harangotengote mēnā kāore i a koe te moni hei utu katoa i tētahi mea, inarā he huamoni-kore i te tīmatatanga. Heoi, he mea nui te rapu i te utu tūturu o te hoko harangotengote i mua i tō whakaae atu. He whānui ngā momo utu rerekē o te nuinga o ngā kirimana hoko harangotengote. Hei tauira, ka \$100 pea te utu hei whakarite i tō pūtea, ahakoa e huamoni-kore ana. Ka whakanonoi hoki ētahi kaihoko whakamutunga kia hoko inihua whakaea nama hoki koe. Ki te whakakorea tō moni whiwhi, kua tino tūrorotia pea koe, ka utu tēnei inihua i ngā utu o tō hoko harangotengote.

Ka āhei te ako i ētahi atu āhuatanga e pā ana ki te hoko harangotengote mā te pānui i te [aratohu a Sorted.org mō te whakaea nama](#).

Hei tauira:

Kei te hiahia a Roimata me ūna hoa noho ki tētahi pākatio mō te whare rēti. Ka kitea e rātou tētahi e \$1,099 te utu mēnā ka utungia katoatia e rātou, ka \$10.88 rānei te utu i te wiki mō te 60 marama.

Ka tātai a Roimata i te utu tūturu o te pākatio mēnā ka kōwhiri rātou i te kōwhiringa \$10.88.

He kupu ārahi mō te aromataawai:

Tirohia te āhua o tā Roimata whakamārama i ūna whakaaro i te tauira kei te whārangi e whai ana. He tauira pai tēnei mō te whakamārama i ū ake whakaaro i tō tū mahi aromataawai.

~~E 5 tau te 60 marama ($60 : 12 = 5$)~~

~~E 5 tau = 5×52 wiki = E 260 wiki~~

Ko te tapeke o ngā utu:

$$260 \times \$10.88 = \$2,828.80$$

Te rerekētanga i waenganui i te utu o te hoko tika me te hoko harangotengote:

$$\$2,828.80 - \$1,099 = \$1,729.80$$

Te tātai i te panonitanga ūrau

I ngā rapanga panonitanga ūrau, me rapu te pikinga ūrau, te hekenga ūrau rānei o tētahi kaute. Anei te ture tātai:

$$\text{Panonitanga ūrau} = \frac{\text{kaute mutunga} - \text{kaute tuatahi}}{\text{kaute tuatahi}} \times 100$$

Kia whakamahia tēnei ture tātai hei rapu i te pikinga ūrau o tētahi kōwhiringa hoko harangotengote:

$$\begin{aligned}\text{Panonitanga ūrau} &= \frac{\text{kaute mutunga} - \text{kaute tuatahi}}{\text{kaute tuatahi}} \times 100 \\ &= \frac{\$2,828.80 - \$1,729.80}{\$1,729.80} \times 100 \\ &= 63.5333\%\end{aligned}$$

E 63.5% te pikinga ūrau o te utu o te hoko harangotengote, tēnā i te hoko tika. He tino nui ake tēnei i te huamoni ka āpitihia ki te whakamahia e Roimata me ūna hoa noho te kāri taurewa hei utu i te pākatio.

↗ Me whakaoti te Kaupapa 3,
Hei Mahi 1 - 3 i te Puka
Whakaharatau a te Ākonga

Te pūtea taurewa ākonga

He moni taurewa nā te kāwanatanga te pūtea taurewa ākonga i whakaritea hei utu i ngā utu akoranga, ngā utu noho me ngā rauemi ako pēnei i ngā taputapu, i tētahi rorohiko rānei. Ehara i te mea me ukiuki tō noho hei ākonga e whai wāhi atu ai koe ki te pūtea taurewa ākonga, engari me tutuki i a koe ētahi hāora mōkito i ia wiki.

He tepenga tō te pūtea taurewa ākonga, nō reira ahakoa e āhei ana tō whakamahi i te pūtea taurewa ākonga hei utu i ngā utu noho pēnei i te rēti, kāore pea e utungia katoatia te utu. Ki te pērā, me rapu moni whiwhi kē koe, pēnei i ū moni penapena, he mahi harangotengote, me tautoko rānei koe e tō whānau.

He utu tonu tō te pūtea taurewa ākonga, heoi, he iti noa iho tēnā i te utu o te noho hei tauira. Me utu e koe tētahi utu i ia wā ka whakaritea e koe tētahi pūtea taurewa ākonga hou. He utu whakahaere hoki i ia tau mēnā e nui ake ana tō moni taurewa i te \$20.

Ka eke ana ū moni whiwhi ki tētahi taumata, me whakaea haere e koe tō pūtea taurewa ākonga. Mēnā ka utungia ā-hāora, ā-tau rānei koe, ka tangohia tērā utu i tō moni whiwhi, heoi, mēnā e ako ana, e mahi ana hoki koe i te wā kotahi, ka whakawāteatia pea koe i tērā herenga.

I te tau 2021, ko te nui o te moni whiwhi e taea ana koe i mua i te tuku utu whakaea ko te \$20,020, arā ko te \$385 i ia wiki, i mua i te tango tāke. Ki te eke tō moni whiwhi ki tua o tēnei, ka 12 īrau te nui o te moni ka utu tika ki te whakaea i tō pūtea taurewa ākonga.

Te tātai i ngā utu whakaea pūtea taurewa ākonga mā te BEMA

Ko te tātai i ngā utu whakaea pūtea taurewa ākonga tētahi wā pai hei whakamahi i tō mōhio ki te “raupapatanga paheko”, arā, ki te BEMA.

B

Ngā taiapa

Me whakaoti ngā tātaitanga i roto i ngā taiapa i te tuatahi

E

Ngā taupū

Ka uru hoki ko ngā tau whakahau, pēnei i te pūtakerua

M**Te whakarea/whakawehē**

Mai i te mauī ki te matau mēnā e nui ake ana i te kotahi ngā mahi i te tātaitanga

A**Te tāpiri/tango**

Mai i te mauī ki te matau mēnā e nui ake ana i te kotahi ngā mahi i te tātaitanga

E mōhio ai koe ki te utu whakaea pūtea taurewa ākonga a te tangata, tuatahi, me mōhio tātou ki te wāhanga o tana moni whiwhi kei tua o te pae whakaea: ngā moni whiwhi ā-wiki - te pae whakaea.

I a koe e tuhi ana i tēnei hei tauākī pāngarau, ka noho tēnei wāhanga o te tātaitanga i roto i ngā taiapa. Me whakamahi taiapa nā te mea kua whakaritea ngā tātaitai pūtaiao ki te whakamahi i te BEMA.

I muri mai, me rapu e tātou te 12% o te kaute i roto i ngā taiapa.

Hei tauira:

Mēnā ko te \$600 te moni whiwhi i ia wiki o tētahi tangata whai pūtea taurewa ākonga, ko te utu whakaea pūtea taurewa ākonga i ia wiki ko tēnei:

$$\begin{aligned}
 & \text{Te utu whakaea pūtea taurewa ākonga} \\
 & = (\$600 - \$385) \times 0.12 \\
 & = (\$215) \times 0.12 \\
 & = \$25.80
 \end{aligned}$$

Ahakoa kāore he huamoni, ka hia tau te roa ki te whakaea i ngā pūtea taurewa ākonga, ā, ki te tangohia tētahi ūrau i tō utu hei whakaea i tō pūtea taurewa ākonga, ka iti iho ū moni i te wā ka tīmata koe ki te whiwhi moni.

 **Me whakaoti te Kaupapa 3,
Hei Mahi 4 i te Puka Whakaharatau
a te Ākonga**

I mua i tō koke ki te Kaupapa Tuawhā, kei te mārama rānei koe ki:

- te whakamahi i te BEMA hei tātai i te utu whakaea pūtea taurewa ākonga a tētahi, e ai ki tana utu ā-tau
- te tātai i te huamoni o tētahi pūtea moni taurewa.

4

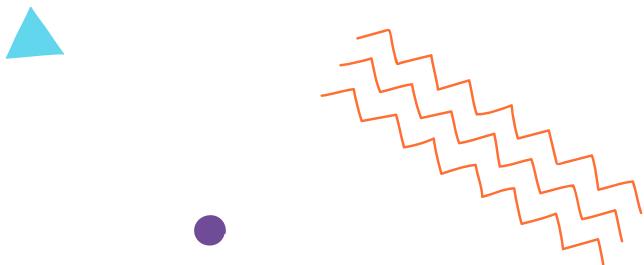
Kaupapa Tuawhā: Ngā whāinga ahumoni

Ngā putanga ako mō te Kaupapa Tuawhā

- Ka mārama ki te huamoni ka tipu i ngā pūtea penapena me ngā kuhunga tūmau.
- Te whakamahi i tētahi ture tātai huamoni whakaputu hei tātai i te wāriu o tētahi haumi i tana mutunga.
- Ka mārama ki a KiwiSaver.

Ngā paearu angitu

- Ka taea e au tētahi ture tātai te whakamahi hei tātai i te huamoni whakaputu.
- Ka taea e au ngā ture tātai te hurinaha hei whakaotī i tētahi kaupapa hou.
- Ka taea e au te whakaotī rapanga mā ngā tātai wāhangā mahā.

Ngā whāinga ahumoni

Ko te whāinga ahumoni tētahi pūtea penapena, tētahi haumi, tētahi whāinga whakapaunga rānei e manako ana kia tutuki i a koe i roto i tētahi wā. Ko te pūtake o te whakatau whāinga ahumoni ko te whakatutuki i tētahi mea whai tikanga, whai uara hoki ki a koe, ki tō whānau rānei; ehara i te mea me penapena moni mō te koretake noa iho. Ko te nuinga o ngā whāinga ahumoni e hāngai ana ki te penapena mō tētahi mea, mō te whakaea nama, mō te haumi rānei. Ka aro hoki pea ki te āwhina i tō whānau, ki te āwhina rānei i tō hapori.

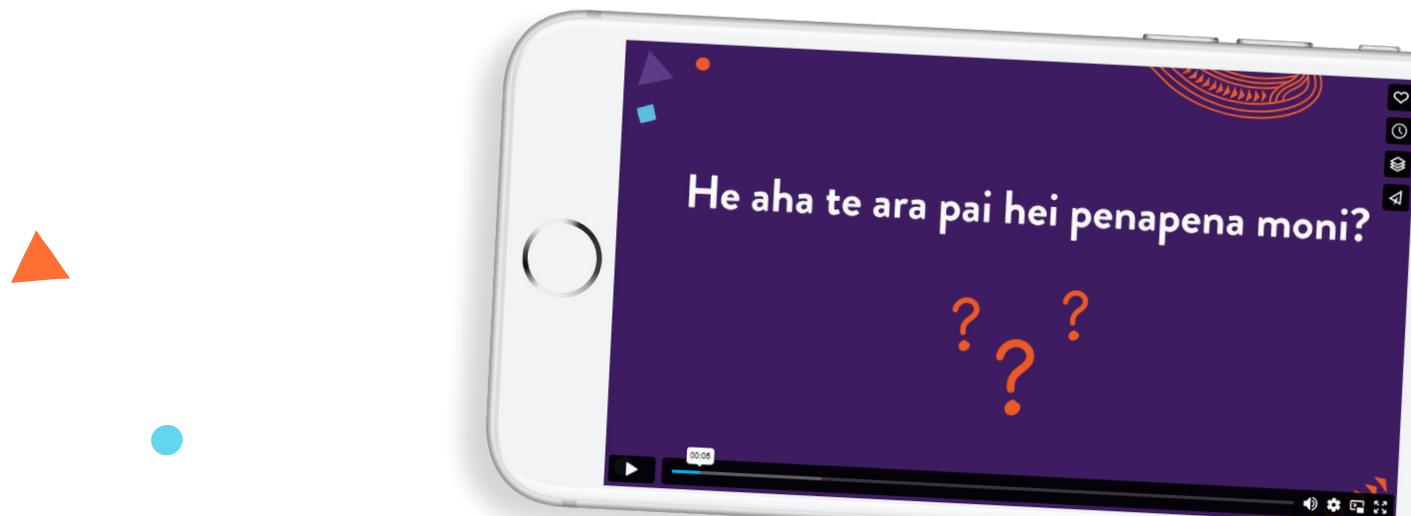

Ka āwhina te haumi moni i tā mātou whakatutuki i ā mātou whāinga maha; mai i te utu i ā mātou mahi ako, ki te tautoko i tētahi i ō tō whānau, ki te hoko whare, ki te whai moni hoki hei whakapau ka rītaia ana koe. Tirohia te panahiko haumi a Te Whai Hua - Kia Ora! mō te tirohanga whānui.

He aha ū whāinga ahumoni?

Mātakina tēnei ataata penapena a Te Whai Hua - Kia Ora! mō te tirohanga whānui o ngā kōrero mō te take me penapena koe, me pēhea hoki te penapena i ētahi o ū moni whiwhi.

Ngā pūtea penapena

Ko te tuku moni ki tō pūtea pēke tētahi huarahi e tipu ai ō moni. Ka whai moni ana tō pūtea pēke, ka hoatu e te pēke he huamoni i te nuinga o te wā, arā, he ūrāu nō te tapeke moni kei tō pūtea pēke, hei āki i a koe ki te waiho i ō moni ki tō rātou pēke. I pēnei ai i te mea ka whiwhi moni te pēke i te tuku i ō moni hei moni taurewa ki ētahi atu tāngata me te āpiti i te utu huamoni.

Ngā kuhunga tūmau

I te wā ka whakarite koe i tētahi kuhunga tūmau i tētahi pēke, e whakaae ana koe kia kaua ō moni e tangohia mō te wā ka whakaritea, hei tauira, ko te 30 rā, ko te 5 tau rānei. Ki te wawe tō tango i ō pūtea i mua i taua wā, ka mate koe ki te utu whakawhiu, pēnei i te whakaiti i te pāpātanga huamoni ka tukuna ki a koe. Heoi, ko te painga o te whakawhiu, he āki i a koe ki te pupuri i ēnei moni, ka whakamahia anake ka hiahia rawa ana koe ki ēnei moni. I te nuinga o te wā he nui ake te huamoni o ngā kuhunga tūmau, tēnā i te nuinga o ngā pūtea penapena. Kaore e wawe te tipu o ō pūtea i ngā kuhunga tūmau, engari he iti iho te mōrearea.

Ko ngā pūtea penapena me ngā kuhunga tūmau ētahi kōwhiringa e rua anake o ētahi kōwhiringa haumi whānui. E ako ai koe i ētahi atu huarahi haumi, mātakina tēnei ataata, e 3 meneti ana te roa, a Te Mana Tātai Hokohoko (FMA) e kitea ai e koe te tirohanga whānui o ngā mahi haumi.

Te mārama ki te huamoni whakaputu

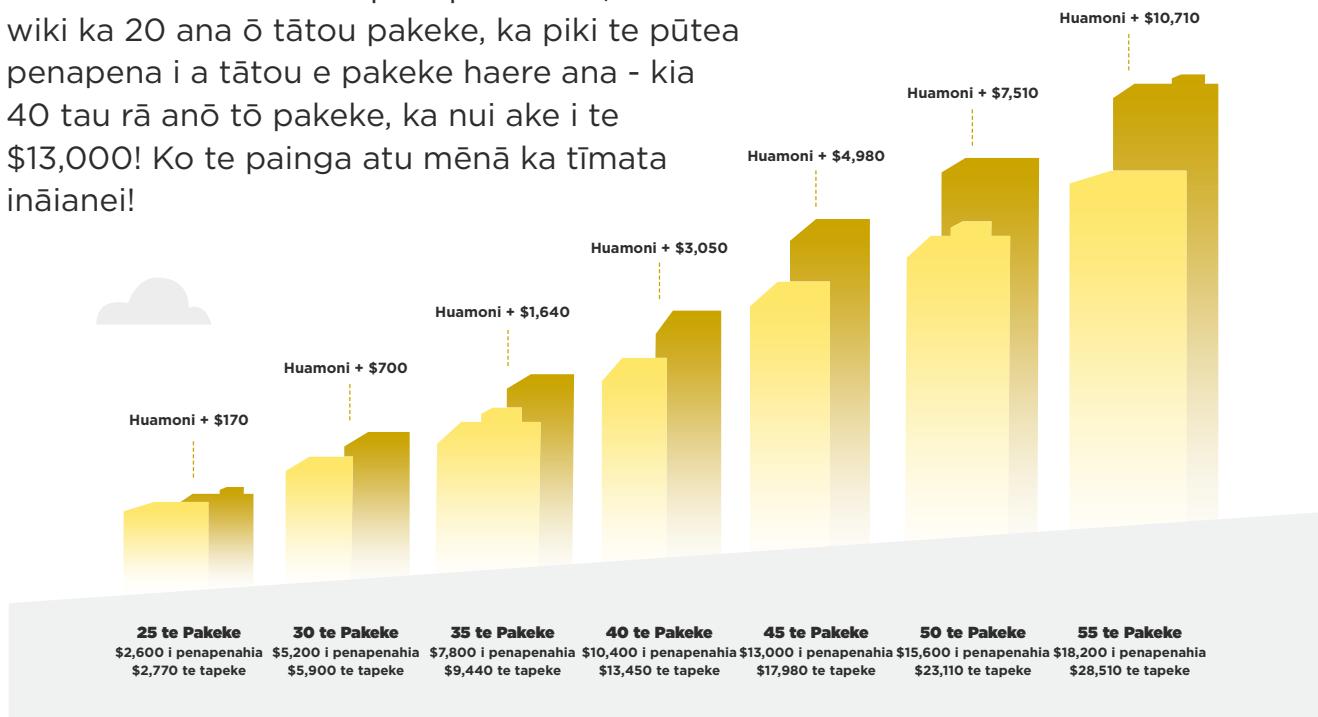
He huarahi te huamoni whakaputu, he momo huamoni ka āpitihia ki te huamoni, e kaha ake ai te tipu o ō moni penapena me ō haumi. Ka riro i a koe te huamoni whakaputu mēnā kāore koe e whakapau i te huamoni i riro i a koe i ō moni penapena. Ka waiho kē koe i tēnei moni whiwhi ki tō pūtea pēke kia nui ake ai tō huamoni. He huarahi ngāwari te huamoni whakaputu e wawe ai te tipu o tō moni.

Mātakina '**Te whakahaere moni hei painga māu**', he ataata e pā ana ki te huamoni whakaputu, e kite ai koe i te hua o te huamoni whakaputu, inarā i tīmata tō penapena nōu e taitamariki ana.

Te mana o te huamoni whakaputu!

Ki te tīmata tātou ki te penapena i te \$10 i ia wiki ka 20 ana ō tātou pakeke, ka piki te pūtea penapena i a tātou e pakeke haere ana - kia 40 tau rā anō tō pakeke, ka nui ake i te \$13,000! Ko te painga atu mēnā ka tīmata ināianei!

Te tātai i te huamoni whakaputu

Ka āhei te tātai i te huamoni whakaputu mā te ture tātai:

$$A = P \left(1 + \frac{r}{100}\right)^t$$

- Ko te 'A' te tapeke o tō haumi i muri mai i ētahi tau (t)
- Ko te 'P' te tahua more, ko te pūtea tēnei i haumi ai koe
- Ko te 'r' te pāpātanga huamoni i te tau, hei tauira, mēnā ko te 3.45% te te pāpātanga huamoni i te tau, r = 3.45
- Ko te 't' te nui o ngā tau.

E kite nei koe ka whakamahia e te ture tātai ngā taiapa, ā, he taupū (t) tōna. Kei wareware te whakamahi i a BEMA ka whakamahi ana koe i tēnei ture tātai: ngā taiapa, ngā taupū, me ngā whakarea.

Kāore rānei koe i te mōhio ki te tātai i tētahi taupū i tō tātaitai? He rerekē ngā tohu o tēnā, o tēnā tātaitai mō tēnei āhuatanga. Ka whakamahi ētahi i te tohu ^, ko ētahi atu ka whakamahi i te tohu pēnei i te x^y. Ki te kore koe e mōhio, uia tō pouako.

Hei tauira:

Ka haumi a Charlie i te \$2,400 mō ngā tau e 5, ā, he 4.25% te pāpātanga huamoni whakaputu. Ka hia te nui o te huamoni ka riro i a ia i roto i ngā tau e rima?

Te whakautu:

$$\begin{aligned} A &= P \left(1 + \frac{r}{100} \right)^t \\ A &= \$2,400 \left(1 + \frac{4.25}{100} \right)^5 \\ &= \$2,400 \times 1.0425^5 \\ &= \$2,400 \times 1.231346... \\ &= \$2,955.23 \end{aligned}$$

He kupu ārahi mō te aromatawai:

Mēnā e whakaoti ana koe i tētahi whārite, ā, he nui ūna wāhangā, kaua e whakaawhiwhi i tō whakautu kia tae rā anō koe ki te wāhangā whakamutunga.

Ka āhei te hurinaha i te ture tātai hei tātai i te tahua more me haumi e koe e eke ai koe ki tētahi kaute.

Hei tauira, ki te hiahia a Charlie kia \$4,000 te nui o tana haumi i muri i ngā tau e rima, me pēhea te nui o tana haumi mēnā he 4.25% te pāpātanga haumi?

Te whakautu:

$$\begin{aligned} A &= P \left(1 + \frac{r}{100} \right)^t \\ \$4,000 &= P \left(1 + \frac{4.25}{100} \right)^5 \\ P &= \$4,000 \div \left(1.0425 \right)^5 \\ &= \$4,000 \div 1.231346 \\ &= \$3,248.48 \end{aligned}$$

Me \$3,248.50, neke atu rānei, te haumi a Charlie ki te hiahia ia ki tana whāinga \$4,000 i ngā tau e 5.

**Me whakaoti te Kaupapa 4,
Hei Mahi 1-2 i te Puka
Whakaharatau a te Ākonga**

KiwiSaver

He kaupapa haumi tūao a KiwiSaver i whakaritea e te kāwanatanga hei āwhina i te tangata kia rite ai rātou mō te whakatānga.

Ko te hunga ka whai wāhi atu ki a KiwiSaver ka tuku moni ki tā rātou pūtea KiwiSaver i ia wā ka utungia rātou. Ka puta aunoa te moni, nō reira he huarahi ngāwari tēnei ki te penapena moni. Ka haumi ngā mātanga haumi i ngā moni kei ngā pūtea KiwiSaver kia tipu ai i roto i te wā.

Te angawā

Ko te nuinga o ngā pūtea KiwiSaver ka whakaritea mō te wā ka rītaia ana te tangata, nō reira, ahakoa nāu te moni, kāore koe e āhei atu ki ēnei pūtea kia 65 rā anō tō pakeke.

Hāunga rā tērā, ka āhei te whakamahi i ō pūtea hei hoko i tō kāinga tuatahi. Ka āhei te pēnei mēnā kua neke atu i te toru tau koe e haumi ana i ō moni ki te KiwiSaver.

Mēnā ka tino pāngia koe e tētahi raruraru ahumoni, ka āhei te tono kia whai wāhi atu koe ki īu pūtea i mua i te wā ka 65 tō pakeke. Heoi, ka whakaaetia anake tēnei mēnā kāore he huarahi kē atu e whiwhi moni ai koe. Hei tauira, mēnā he whare tōu, me hoko atu koe i tō whare, ka whakamahi ai i aua moni rā i mua i tō whai wāhi atu ki tō pūtea KiwiSaver, nō reira, kaua e whakarite i tō KiwiSaver hei kāinga rua mōu.

Me pēhea rawa te nui o tō haumi?

Mēnā e mahi ana koe mō tētahi atu, ka āhei te tohu i te nui o tō moni whiwhi ka tukuna ki tō pūtea KiwiSaver. Ko ngā kōwhiringa ko te 3%, ko te 4%, ko te 6%, ko te 8% me te 10% o tō mono whiwhi. Ka āhei hoki tō tuku moni āpiti.

Mēnā e mahikuhu ana koe, he kaikirimana, he whai takuhe rānei koe, kāore rānei koe i te mahi, ka āhei tō tuku tika i ō moni.

Ka whai wāhi ana koe ki a KiwiSaver, ka rite tonu tō tuku moni, atu ia i ngā wā:

- ka mutu tō mahi
- ka hūnuku pūmau koe ki tāwāhi
- e tino māuiui ana koe
- e tino raru ana tō taha ahumoni.

Heoi, mēnā e hiahia ana, he pai noa iho kia kaua e penapenatia he moni mō te 3-12 marama, ā, ka taea te pērā anō.

Ngā whakahokinga haumi i a KiwiSaver

Ka ohorere te hunga haumi ki a KiwiSaver nā te wawe o te pikinga o tā rātou moni. I pēnei ai, nā te te takoha a tō kaitukumahi i te 3%, neke atu rānei, o tō moni whiwhi hei āpitī atu ki īu ake tukunga moni. He moni āpitī tēnā kāore e riro i a koe mēnā kāore koe e haumi ki a KiwiSaver. Ka hoatu hoki e te kāwanatanga ētahi pūtea, atu ki te \$521 i te tau. Hei āpitihanga atu, i te nuinga o te wā ko te hua o te haumi moni, ka tipu haere ū moni.

 **Me whakaoti te Kaupapa 4,
Hei Mahi 3-4 i te Puka
Whakaharatau a te Ākonga**

I mua i tō koke ki te Kaupapa Tuawhā, kei te mārama rānei koe ki:

- te tātai i te huamoni tūpā
- te tātai i te huamoni whakaputu
- te tātai i te tapeke o ū tukunga ki KiwiSaver.

5

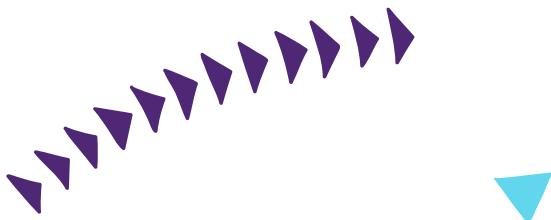
Kaupapa Tuarima: Ngā rauemi hei āwhina i ngā whakataunga ahumoni

Ngā putanga ako mō te Kaupapa Tuarima

- Ka mārama ki te tautoko a ngā rauemi, penei i ngā whāinga SMART me ngā mahere pūtea, i ngā whakataunga moni.
- Te whakamahi i ngā mātauranga tatau i roto i ngā whakataunga ahumoni, i ngā rapanga ahumoni rānei.
- Te whakamahi i ngā mātauranga tatau ki te waihanga, ki te aroturuki me te ū ki tētahi mahere ahumoni e taea ana.

Ngā paearu angitu

- Ka taea e au ngā whāinga SMART te tuhi hei tautoko i tētahi whāinga ahumoni.
- Ka taea e au ngā hautau, ngā ōrau, me ngā tau ā-ira te whakamahi ki te whakaoti i ngā rapanga pāngarau wāhangā maha.
- E mārama ana au, ka taea hoki e au te tātari ngā taurangi o tētahi mahere pūtea.
- Ka taea e au ngā tauākī me ngā tātaitanga pāngarau te whakamahi hei whakaatu i ngā whakataunga mahere pūtea whai take.

Ngā mahere pūtea

Mā te whakarite i tētahi mahere pūtea ka kite koe i te nui o tō moni whiwhi me ngā whakapaunga pūtea. Ka āhei hoki koe ki te whakamahi i te mahere pūtea hei rauemi whakamahere, hei rauemi whakamātau hoki i ētahi panonitanga iti i ngā wāhanga rerekē o te moni whiwhi, ngā whakapaunga moni rānei e kite ai koe i te nui o te moni ka taea e koe te penapena. Mō te wāhi ki te whakamahere pūtea, mā ngā panonitanga iti maha e puta ai ngā hua nui.

Mā te mahere pūtea e kite ai koe mēnā rānei he moni hemihemi āu, mēnā kāore rānei e rahi ngā moni hei utu i ō whakapaunga (he tarepa). Ko te whāinga kia eke te moni hemihemi ki te taumata e taea ana e whai moni wātea ai koe ki te whakaea i ngā nama, ki te penapena, ki te haumi rānei mō tētahi whāinga.

Te waihanga mahere pūtea

Hei waihanga i tētahi mahere pūtea:

Mahi tuatahi: whakaritea tētahi rārangi o ngā moni ka riro i a koe, hei tauira, ū moni whiwhi, ngā moni auau, te whiwhi rānei.

Mahi tuarua: whakaritea tētahi rārangi whakapaunga pūtea e āhua tika ana mō ia wiki, ka whakamārama i aua whakapaunga rā. Ka āhua rua wiki pea koe e kohikohi ana i ngā mōhiohio katoa e hiahiatia ana. Ina kohia katoatia, kua rite koe ki te waihanga i tētahi mahere pūtea.

Ko tētahi hurarahi hei tirotiro i ō whakapaunga moni, ko te pupuri i ō rihīti; arā hoki ētahi taupānga waea atamai ka āwhina ki te tirotiro i ō whakapaunga, hei tauira, ko te taupānga YNAB (me whai mahere pūtea koe). Ka āhei hoki tō tirotiro i ō whakapaunga moni mā te titiro ki tō pūtea pēke.

Hai āpiti atu ki te whakarārangi i ō whakapaunga o ia rā, o ia wiki rānei, me whakarārangi hoki koe i ō utu auau, pēnei i te utu raraunga mō tō waea pūkoro. Mēnā e whakarite ana koe i tētahi mahere pūtea ā-wiki, ka āhei tō panoni i ngā utu ā-marama ki ngā utu ā-wiki mā te whakarea ki te 12, ka whakawehe ai ki te 52.

Mahi tuatoru: tāpirihia ngā moni penapena auau ki tō mahere pūtea.

Mahi tuawhā: tautohua tō moni whiwhi me ū whakapaunga, ka tātai i te rerekētanga i waenganui i ngā mea e rua mā te whārite nei, rerekētanga = moni whiwhi – whakapaunga.

Mēnā he tau tōrunga te otinga, he pūtea hemihemi āu. He iti iho ū whakapaunga i ū moni whiwhi.

Mēnā he tau tōraro te otinga, kua raru pe a koe mō te taha ki te pūtea. He nui ake ū whakapaunga i ū moni whiwhi.

		Te wā	Te tātai i te kaute ā-wiki	Te kaute ā-wiki
Moni whiwhi				
Moni whiwhi more	\$1230.86	I ia rua wiki	$\$1230.86 \div 2$	\$615.43
Whakapaunga				
Rēti	\$210	I ia wiki	-	\$210
Kai	\$145	I ia wiki	-	\$145
Hiko	\$25	I ia marama	$\$25 \times 12 \div 52$	\$5.76
Waea pūkoro	\$30	I ia marama	$\$30 \times 12 \div 52$	\$6.92
Ipurangi	\$20	I ia marama	$\$20 \times 12 \div 52$	\$4.61
Waka	\$50	I ia wiki	-	\$50
Whakangahau	\$120	I ia wiki	-	\$120
Te tapeke				\$542.29

Te waihanga i tētahi mahere pūtea e taea ana

E pai ai tētahi mahere pūtea, me tika katoa, me oti katoa hoki ngā kōrero ka kuhuna atu, tae atu ki ngā mea iti pēnei i ngā aihikirīmi, i ngā utu pahi rānei. Me hāngai hoki te mahere pūtea ki te wātū, nō reira me rite tonu tō hoki atu, hoki atu ki te tirotiro i te mahere.

Me kaua hoki ngā mahere pūtea e tūkaha. Mēnā ka tūkaha rawa tō mahere pūtea, me te kore e whai wāhi ki ngā mahi ngahau, ka uaua te ū ki taua mahere rā. Me pono koe ki te nui o te pūtea e hiahiatia ana e koe, ā, me whai wāhi atu ngā moni whakangahau mēnā e taea ana.

Te aroturuki me te ū ki tētahi mahere pūtea

Ahakoa te waihanga mahere pūtea, mā te ū ki te mahere, me te whakahou ina tika ana, e tutuki ai tērā mahere. He hoa tata te aroturuki me te whakaū i ngā kokenga. Tuatahi rā, kāore koe e mōhio mēnā rānei e koke whakamua ana koe mēnā kāore koe i te aroturuki. Ka āwhina hoki te aroturuki i a koe ki:

- te rongo i te angitu mēnā e pai ana tō ū ki ō whāinga
- te akiaki i a koe anō kia kaha ake mēnā kua āhua ngoikore koe
- te panoni i tō mahere mēnā kāore e tika ana māu. Me panoni hoki pea koe i ō whāinga SMART.

He mea nui kia kaua e tino tūkaha ngā mahere pūtea. Mā te pānoni i ētahi āhuatanga iti noa, puta noa i ngā whakapaunga maha, kaua ko te panoni i tētahi āhuatanga nui, e mauru ai pea te ngau o te whakaiti i tō whakapaunga moni.

Tirohia tō horopaki o nāianei, kia kite mēnā ka taea e koe ētahi panonitanga iti te whiriwhiri. Hei tauira, mēnā he mahi tāu, ā, he tangata ū koe ki āu mahi, ka āhei pea te whiriwhiri kia paku whakapikihi ake tō utu. Ahakoa ka ruarua hēneti noa iho pea te pikinga utu i ia haora, he nui tonu tērā i te roanga ake o te tau.

He kupu ārahi mō te aromatawai:

Ko te tūhura i ngā kōwhiringa me ngā otinga rerekē tētahi āhuatanga auau i ngā tūmahi o ngā aromatawai Whakaaro Tau Whaitake. Ka whai wāhi koe i konei ki te whakaatu e āhei ana koe ki te whakamārama i ngā hononga ki te horopaki o te rapanga e whakaoti nei koe.

Mō te Kairangi, me āta whakamārama koe i ō whakautu mā ngā tauākī me ngā whārite pāngarau tika. Me whakamārama koe i ō whakataunga, me te whakahāngai i ērā ki ngā āhuatanga o te horopaki e tautoko ana i tō otinga ki te rapanga.

Te whakarite whāinga SMART

Whāia te iti kahurangi, ki te tūohu koe, me he maunga teitei

He whakataukī ronganui tēnei e pā ana ki te whai i te pae tawhiti, me te āta aro ki te whakatutuki i tētahi mea whai painga. He āki hoki tēnei i a koe kia manawa tītī koe ki te whakatutuki i ō whāinga.

E pai ana kia iti, kia nui rānei ngā whāinga ahumoni, ā, ka āhei te whakatau i te roanga o te wā e hiahiatia ana. He pai te whakarite i ētahi whāinga pae tata, pae waenganui, pae tawhiti hoki.

He rite tonu te whakamahia o te anga SMART hei whakarite i ngā whāinga:

Me whāiti: Ka whakarite whāinga ana koe, me whai kia whāiti, hei tauira, mā te tuhi i te mea ka hokona e koe ki ō moni penapena, ā, kia hia te nui o te moni e hiahiatia ana hei whakatutuki i tō whāinga, ā, āhea koe hiahia ai ki te moni.

Me taea te ine: He mea nui te āta whai i tō koke whakamua ki tō whāinga. E taea ai tēnei, me taea e koe tō kokenga te ine. He ngāwari noa iho tēnei mō ngā whāinga ahumoni mēnā kei a koe ngā pitopito kōrero e pā ana ki te moni me riro i a koe e tutuki ai tō whāinga.

Me taea: Me wero ngā whāinga i a koe, engari me taea hoki te whakatutuki. E hia te nui o ngā moni hei penapena i ia wiki, i ia marama rānei e tutuki ai tō whāinga? Ka taea rānei? Ka aha koe e tutuki ai tēnei?

Me pono: Kāore koe e hiahia kia pari tō ihu, nō reira he mea nui te whai whakaaro mēnā rānei ka taea e koe tō whāinga te whakatutuki i roto i te wā kua whakaritea e koe. Ka taea rānei e koe ngā panonitanga e hiahiatia ana? Ka taea rānei me ētahi atu herenga i tō ao?

Me whai herenga wā: He āwhina nui te whakarite i tētahi rā aukati. Ka hia te roa e tutuki ai i a koe tō whāinga? E pīngore ana rānei tērā?

Mātakina tēnei ataata e pā ana ki te whakarite whāinga hei whakarāpopototanga.

Pānuitia te horopaki kei raro nei e pā ana ki tō Roimata teina, ki a Ameria, he tau 11 i te kura. Ka whakamahia e Ameria te rauemi whāinga SMART hei āta tautuhi i ngā mahi me oti i a ia e tutuki ai tana whāinga ahumoni o te haere ki tētahi taiopenga puoro.

Nōnakuanei a Ameria i tīmata ai ki te mahi, ā, e hiahia ana ia ki te haere ki tētahi taiopenga puoro i ngā marama e toru kei mua i te aroaro.

Ka utungia ia i ia marama. Ko tana moni whiwhi peke i tana mahi i ia marama ko te \$800 (i mua i te tango tāke me ētahi tangohanga). He \$95.11 te tapeke o te tāke moni whiwhi me ngā utu ka tangohia e Te Tari Taake i ia marama. Ka tukuna e Ameria te 3% o tana moni whiwhi pēke ki tana KiwiSaver.

Ka utu a Ameria i te ½ o tana moni whiwhi more ki tana pūtea penapena. Māna anō e utu ana whakapaunga pēnei i te kākahu, ngā haerenga, te mahere waea, ngā mahi whakangahau, aha atu, aha atu, ā, i te nuinga o te wā, ka \$120, neke atu rānei, te utu i ia marama.

E \$376 te utu (whai tāke hokohoko) o te tīkiti taiopenga. Kei te takiwā o te \$500 te utu mō ngā waka. Me whai moni hei hoko kai, hei hoko inu hoki a Ameria. E matapae ana ia ka mātua i te \$40 tāra i ia rā.

Me wawe te utu a Ameria i te tīkiti taiopenga (i mua i te hokona atu o ngā tīkiti katoa) me ngā rerenga hoki i roto i te marama e heke mai nei.

Me whāiti	E hiahia ana a Ameria ki te utu i tana haere ki te taiopenga, tae atu ki te tīkiti, ngā rerenga me ngā moni hoko.
Me taea te īne	Ko te \$996 te tapeke o ngā utu mō te taiopenga.
Me taea	He hautoru te nui o ngā moni whiwhi e penapenatia ana i ia marama.
Me pono	Mēnā ka āta whakamahere pūtea a Ameria, ka tutuki i a ia tana whāinga.
Me whai herenga wā	E hiahia ana a Ameria ki te utu i ana rerenga me tana tīkiti mō te taiopenga i roto i te marama. E toru ngā marama hei penapena i te toenga o ngā utu.

Mā te whakamahi i ngā tauākī me ngā tātaitanga pāngarau, ka taea e Ameria te whakatau te nui o tana moni whiwhi hei penapena e tutuki ai tana whāinga.

Ngā mahi hei whakatau mēnā rānei ka taea tana whāinga te whakatutuki

- Mahi 1.** Tātaitia ngā utu mō te haere ki te taiopenga.
- Mahi 2.** Tātaitia te moni whiwhi toharite a Ameria mō ia marama.
- Mahi 3.** Tātaitia te toharite o ngā whakapaunga a Ameria i ia marama.
- Mahi 4.** Whakataungia te pūtea e wātea ana hei utu i ngā tīkīti ki te taiopenga, mō ngā rerenga, me ngā moni hoko.

-
- Mahi 1.** Tātaitia ngā utu mō te haere ki te taiopenga.

Ngā utu hei penapena mō te haere ki te taiopenga:

$$\begin{aligned} &= \text{tīkīti} + \text{rerenga} + \text{moni hoko} \\ &= \$376 + \$500 + (3 \times \$40) \\ &= \$996 \end{aligned}$$

- Mahi 2.** Tātaitia te moni whiwhi toharite a Ameria mō ia marama.

Ngā tangohanga ā-marama i tana moni whiwhi peke:

$$\begin{aligned} &= \text{tāke moni whiwhi}/\text{utu} + \text{KiwiSaver} \\ &= \$95.11 + (\$800 \times 0.03) \\ &= \$119.11 \end{aligned}$$

Moni whiwhi more ā-marama:

$$\begin{aligned} &= \text{moni whiwhi peke} - \text{tangohanga} \\ &= \$800 - \$71.11 \\ &= \$728.89 \end{aligned}$$

- Mahi 3.** Tātaitia te toharite o ngā whakapaunga a Ameria i ia marama.

Ngā whakapaunga ā-marama:

$$\begin{aligned} &= \text{whakapaunga} + \text{moni penapena} \\ &= \$120 + (\$728.89 \times \frac{1}{3}) \\ &= \$362.96 \end{aligned}$$

Mahi 4. Whakataungia te pūtea e wātea ana hei utu i ngā tīkīti ki te taiopenga, mō ngā rerenga, me ngā moni hoko.

Moni hemihemi ā-marama

= moni whiwhi more - whakapaunga

= \$728.89 - \$362.96

= \$365.90

Moni hemihemi i ngā marama e toru
kei mua i te aroaro:

= \$365.90 x 3

= \$1,098

I muri i te marama tuarua, ka nui te moni hemimehi a Ameria hei utu i ana rerenga, engari e kore e ea te utu i ana tīkīti. Ki te kore e pau katoa ngā tīkīti, ka taea tonu e Ameria ana tīkīti te hoko hei te marama tuatoru.

Ka taea tana whāinga SMART te whakatutuki engari kāore a Ameria e tino whai wāhi ki te whakatutuki i tana whāinga. E māmā ake ai te whakatutuki, me panoni e Ameria ana whakapaunga mō tēnei wā, me tātari rānei tētahi kōwhiringa pūtea taurewa paetata e pai ana kia hokona ai ngā tīkīti ki te taiopenga. Heoi, kāore tēnei e tutuki i tana whāinga whāiti.

 Me whakaoti te Kaupapa 5,
Hei Mahi 1-3 i te Puka
Whakaharatau a te Ākonga

Ka pai!

Kua oti i a koe te kōwae He Mea Hira te Moni.

E rite ai koe mō tō aromataawai, me mātua mōhio koe ki te whakamārama i ō whakaaro tau whaitake mā te whakamahi i ngā tauākī pāngarau e tika ana.

